

Buhârî'nin Yazılı Kaynakları Üzerine Bir Araştırma

A Research about Bukhârî's Written Sources

Prof. Dr. Hüseyin AKGÜN¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Samsun
· huseyinakgun@hotmail.com · ORCID > 0000-0002-5335-9901

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 16 Ocak/January 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 26 Nisan/April 2023

Yıl/Year: 2023 | Sayı – Issue: 54 | Sayfa/Pages: 1-24

Atıf/Cite as: Akgün, H. "Buhârî'nin Yazılı Kaynakları Üzerine Bir Araştırma" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 1-24.

BUHÂRÎ'NİN YAZILI KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

ÖZ

İslam dünyasında hadislerin yazılı kaynakları meselesi öncelikle Fuad Sezgin (öl. 2018), sonrasında ise M. Mustafa el-A'zamî (öl. 2017) ile öne çıkmış ve bahis mevzu yapılmış bir konudur. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eseri ile geleneksel rivâyet anlayışımızda devrim niteliğinde bir değişime yol açmıştır. Zira o, daha önce savunulan rivâyetlerin bir asır kadar sadece şifahî olarak nakledildiği iddiasına itiraz etmiş ve *Sahîh-i Buhârî* örneğinde hicrî III. yüzyılda yazılmış hadis eserlerinin aslında kendinden önceki yazılı kaynaklara dayanılarak telif edildiklerini savunmuştur. Ancak Sezgin bu iddiasını öyle bir noktaya getirmiştir ki, İmam Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin tamamının kendinden önceki yazılı kaynaklara dayandığını söylemiştir. Bu iddianın ne kadar gerçeği yansıttığı bizde bir merak konusu olmuştur. Gerçekten söz konusu dönemde hadislerin şifahî rivâyeti tamamen ortadan kalkmış ve Buhârî eserini sadece yazılı kaynaklara dayandırarak mı ortaya koymuştu? Ayrıca Buhârî'nin yazılı kaynakları kullanımını ne düzeydeydi? Elinizdeki makalede bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Fuad Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, Hadis, Yazılı Kaynaklar.

A RESEARCH ABOUT BUKHÂRÎ'S WRITTEN SOURCES

ABSTRACT

The issue of the written sources of hadiths in the Islamic world is a prominent issue primarily with Fuad Sezgin (d. 2018) and later with M. Mustafa al-A'zamî (d. 2017). Sezgin has brought along a revolutionary change in our understanding of traditional narration with his work named "*al-Bukhârî's Sources*" (*Buhârî'nin Kaynakları*). He objected to the claim that the narrations which were previously argued were only orally transmitted for about a century, according to him, hadith works written in the third century of Hijrî were actually compiled based on sources which had been written off previously such as in the case of *Şahîh al-Bukhârî*. However, Sezgin brought this claim to such a point that he said that the whole of *al-Câmi'u's-Şahîh* belonging to Imam al-Bukhârî was based on foregoing written sources. It is an issue of concern that whether and to what degree it reflects truth. Had the oral narration of the hadiths completely been disappeared in that period and al-Bukhârî written the so-called work based only on written sources? In this paper, we hope that we will be able to answer the aforesaid questions.

Keywords: al-Bukhârî, Fuad Sezgin, al-Bukhârî's Sources, Hadith, Written Sources.

GİRİŞ

Hadislerin yazıya geçirilmesi ve belli esaslara göre kitap haline getirilmesi sürecini kapsayan hicrî I-III. yüzyılları hıfz, kitâbet, tedvîn ve tasnif olmak üzere dört dönem halinde incelenmiştir.^[1] Hıfz ve kitâbet dönemi, Hz. Peygamber ve ashâbın yaşadığı zaman dilimini içine alarak I. yüzyılın sonlarına kadar devam eder.^[2] Bu süreç hadislerin daha çok ezbere ve hatırlamaya destek olması amacıyla yazıldığı dönemdir.^[3] Dolayısıyla bir cem ve tedvîn amacını taşımamaktadır. Bunun ardından hadislerin tasnif edilmeden derlenip bir araya getirildiği tedvîn dönemi gelir.^[4] Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bu dönemlerin birbirinden keskin çizgiler ile ayrılmadığı, bilakis iç içe geçtiği gerçeğidir.^[5] Nitekim I. yüzyılın sonlarına kadar hadisler, onların yazıya geçirilmesine muhalefet eden grubun etkisi ve yazı malzemesinin azlığı gibi nedenlere bağlı olarak çoğunlukla hıfz yoluyla nakledilirken, aynı dönemde diğer bazıları tarafından yazılmaktaydı. Ancak biz, hıfzı esas alan bu dönemi hicrî II. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar devam ettirebiliriz. Zira bu sırada Basra gibi bazı şehirlerde yazıya muhalefetin hâlâ devam ettiğini görmekteyiz.^[6] Keza tedvîn dönemi de genellikle hicrî II. yüzyılın başlarıyla sınırlanmış olsa da^[7] bu daha çok bölgesel tedvîn için kabul edilebilir bir tarihtir.^[8] Zira klasik kaynakların da dikkat çektiği üzere İbn Cü-

^[1] Mehmet Efendioğlu, "Tedvîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/267. Bilindiği kadarıyla söz konusu taksimatı bu şekilde ilk yapan Fuad Sezgin'dir. Bk. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 25.

^[2] Genel kanaate göre hadisler, en az yüz yıl sözlü olarak rivâyet edilmişlerdir. M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 19. A'zamî bu görüşe gerekçeleriyle itiraz etmektedir. Bk. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 19-27. Ali Albayrak ise bu dönemde sınırlı bir yazmadan bahsedilebileceğini savunmaktadır (Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (İstanbul: İFAV, 2020), 30).

^[3] Bk. Efendioğlu, "Tedvîn", 40/267; Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılı Rivâyeti ve İmla Geleneği", *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, ed. Muhittin Düzenli (Çankırı: Çankırı Belediyesi, 2011), 40-41. Nitekim çok sayıda âlim, hıfzına destek olması ve hatırlatıcı notlar niteliğinde olan bu yazı malzemelerini daha sonra imha etmiş veya ettirmiştir. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-İlm*, thk. Yûsuf el-İş (Beyrut: Dâru lhyâû's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.), 58-59, 65; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2021), 47.

^[4] Bazen kitâbet ve tedvîn kavramı birbiri ile karıştırılmıştır. Bunlar arasındaki fark için bk. İmtiyâz Ahmed, *Delâilü't-tevsiki'l-mübekkir li's-sünne ve'l-hadis*, çev. Abdülmu'tî Emin Kal'acî (Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmîyye, 1990), 281-283.

^[5] Efendioğlu da bu duruma dikkat çekmektedir (Bk. Efendioğlu, "Tedvîn", 40/267).

^[6] Gregor, Schoeler, "Sözlü Torâ ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon/Mündliche Thora und Hadit: Überlieferung, Schreibverbot, Redaktion", çev. Hüseyin Akgün *HTD*, 6/1 (2008), 142, 155

^[7] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 25.

^[8] Bk. Hüseyin Akgün, "Hadisler Yazılmadı mı?", *Siyer Yılığ 1*, ed. Şaban Öz (İstanbul: Endülüs, 2018), 58-63. Ahmad Snobar, Zührî'nin tedvîninin resmî olmadığı gibi, yerel olduğunu savunmaktadır. Ayrıca o, tedvînin hadis tarihinde önemli bir merhale olmadığını, bunun muasır âlimler tarafından öne çıkarıldığını vurgulamaktadır. Bk. Ahmad Snobar, "Merhaletü't-tedvîn-i'r-resmî: Dirâse fi l'âdeti't-te'rîhi merâhili kitâbeti'l-hadis

reyc (öl. 150/767),^[9] Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770),^[10] Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797), Abdullah b. Vehb (öl. 197/813),^[11] Vekî' b. Cerrâh (öl. 197/812)^[12] Abdürrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/827), Saîd b. Mansûr (öl. 227/842), Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi musannif âlimlerin faaliyetleri de aslında bir cem ve tedvîn faaliyetidir.^[13] Zira bunlar her ne kadar tasnif dönemi âlimleri olarak nitelendirilse de aslında bunların rihleler vasıtasıyla yaptığı şey aynı zamanda bir genel tedvîn faaliyetiydi. Dolayısıyla tedvîn dönemini ikiye ayırarak, ilk cem faaliyetlerini "Bölgesel tedvîn",^[14] sonraki bölgelerarası hadisleri toplama faaliyetini ise "Genel tedvîn" olarak isimlendirmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.^[15]

1. İMAM BUHÂRÎ'NİN SAHÎH'İNİN KENDİNDEN ÖNCEKİ HADİS MUSANNEFÂTINDAN BİR SEÇKİ OLDUĞU YÖNÜNDEKİ İDDİA

Yukarıda görüldüğü üzere Buhârî (öl. 256/870) öncesinde güçlü bir tedvîn ve tasnif faaliyeti söz konusudur. Bu durum Fuad Sezgin'in Buhârî'nin kendinden önceki yazılı hadis edebiyatına dayandığı yönündeki iddiasını büyük oranda desteklemektedir. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus Sezgin'in, *Sahîh*'in tamamının kendinden önceki hadis literatüründen bir seçki olarak ortaya konulduğu yönündeki iddiasıdır.^[16] Araştırmamızda, Buhârî öncesi hadis edebiyatındaki zenginlikten hareketle, ilk bakışta kabul edilebilir gibi görünen bu düşünceye, daha yakından bakarak, Buhârî'nin eserinin ne kadarının yazılı kaynaklara dayandığını

î'timâden alâ ilmi'l-ilel", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2021), 203-209.

[9] Hadisi Mekke'de hadisleri ilk tedvîn edenin İbn Cüreyc olduğu söylenmiştir (Ebû Abdillâh Şemseddin ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, 6/326).

[10] Hadis tedvîn ve tasnifinin en güçlü isimlerinden birisi Ma'mer b. Râşid kabul edilmiştir. Onun hakkında Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) şöyle demektedir: "Bölgelerin rivâyet edilen ilmini cem etmede hiç kimse (o güne kadar) Ma'mer'in seviyesine erişememiştir..." Bk. Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 620.

[11] Nitekim İbnü't-Taberî (öl. 248/862) Hicaz, Şam ve Mısır bölgesindeki hadisleri ondan daha iyi bilen birini görmediğini söylemektedir. Bk. Saffet Köse, "İbn Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/441.

[12] Bk. Mehmet Emin Özaşar, "Vekî' b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9.

[13] Bu konuda bk. İ. L. Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 1989), 15-20. Tedvîn faaliyetinin tasnif döneminde de devam etmesi ile ilgili olarak bk. Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* (İstanbul: İFAV, 2019), s. 243-245; Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, 43-45. Nitekim İbn Hacer "tedvînu'l-âsâr ve tevbîbu'l-ahbâr" faaliyetini tâbiîn asrının sonları olarak tarihlendirirken, tedvîn ve tasnif faaliyetini birbirinden ayırmamaktadır. Bk. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbüddin el-Hatîb (Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1959), 6.

[14] Bu görüşümüzü destekler mahiyette Ahmad Snobar, Ömer b. Abdülazîz'in tedvîn emrinin sadece Medine'ye yönelik olduğunu savunmaktadır. Bk. Snobar, "Merhaletü't-tedvîn", 209.

[15] Krş. Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 191 vd.

[16] Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 88, 91. Sezgin'e göre onun *Sahîh*'i 200 kadar kitabın bir hülasası niteliğindedir (Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 49).

ortaya koymaya çalışacağız. Bununla Buhârî'nin, Sezgin'in dediği gibi “kendinden evvelki musannaf ve gayr-ı musannaf hadis müdevvenatından intihap”^[17] edilen bir eser olup olmadığı da açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.^[18] Aslında Sezgin'in, söz konusu araştırmasına öncesinde “Buhârî'nin Yazılı Kaynakları” adını verdiğini, sonrasında ise bu kaynakların tamamının yazılı olduğu kanaatine ulaşarak buradaki “yazılı” kaydını kaldırdığını görmekteyiz.^[19]

O halde önce şu soruya cevap bulmaya çalışmalıyız: *el-Câmiu's-sahîh*'teki hadislerin ne kadarı doğrudan yazılı bir kaynağa dayanmaktadır? Diğer bir deyişle onun hadis aldığı hocaları ne oranda sahîfe/cüz/kitap sahibiydi? Buhârî'nin *Sahîh*'inde yaklaşık 300 farklı hocadan hadis naklettiği bilinmektedir.^[20] O, bunların çoğundan sadece bir iki tane hadis tahric etmiştir. Bunların hepsinin kitap, cüz veya sahîfe sahibi olacağını kabul etmek imkânsız gibi görünmektedir. Yukarıdaki soruya bir cevap bulabilmek için örneklem yöntemiyle Buhârî'nin en çok hadis aldığı hocalarının adlarını tespit ettikten sonra bunların bir hadis kitabına sahip olup olmadıklarına bakıp bir kanaate ulaşmaya çalışacağız.^[21]

[17] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 91.

[18] G. Schoeler aynı hadisin 3-4./9-10. yüzyıl derleyicilerindeki farklı versiyonlarını karşılaştıran ve aralarındaki farkları ortaya koyan araştırmacıların bulgularından hareketle, genel olarak bu döneme nispet edilen bu eserlerde, kitapların bire bir kaynak olarak kullanıldığını kabul etmemektedir. Bk. Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 19-22.

[19] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 88. Aslında benzer bir fikrî değişimi GAS'ın 'Hadis' bölümünde de görmekteyiz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*'nda hicrî I. yüzyılda şifahî rivayetin ağırlığına vurgu yaparken, sonraki eserinde (GAS) bu dönemin de neredeyse tamamen yazılı malzemeye dayalı olduğu intibahını vermektedir. Bu yöndeki bir araştırma için bk. Muhammed İkbâl Aslan, “Fuat Sezgin'in GAS'ı Bağlamında Erken Dönem Tefsir Literatürü Hakkında Bir Değerlendirme (1-5. Asır)”, *Darulfunun İlahiyat*, 30 (2019), 186-188.

[20] İbn Mende (öl. 395/1005) 306 isim vermektedir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak el-Abdî İbn Mende, *Esâmî meşâyih'l-İmâm'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fâreyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991). Sağânî (öl. 650/1252) ise 326 isim saymaktadır. Bk. Ebû'l-Fedâil Radiyyüddîn Hasan b. Muhammed Sağânî, *Esâmî şüyûh'l-Buhârî ve künâhum ve ensâbuhum ve tevârihu vefeyâthim ve esâmî men ravav anhum ve künâhum ve ensâbuhum*, thk. Hüseyin Selmân Mehdî (Dimaşk: Dârü'l-Kemâl'l-Müttehîde, 2016).

[21] Bu yönde Ebû Dâvûd üzerine yapılan bir çalışma için bk. Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)* (Ankara: TDV, 2012). Müslim üzerine yapılan diğer bir çalışma için bk. Dilek Tekin, *Yazılı Şifahî Rivâyet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivâyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2015). Ayrıca yakın zamanda Tirmizî'nin kaynakları üzerine de bir doktora tezi hazırlanmıştır. Bk. Aziz Göçke, *Sünen-i Tirmizî'nin Kaynakları - Tespit ve Değerlendirme* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2022).

Aşağıda Buhârî'nin kendilerinden 100'den fazla rivâyeti bulunan hocalarını^[22] ve bunların Sezgin'in iddiası doğrultusunda kitap/cüz/sahife^[23] sahibi olup olmadıkları hususunu ele alacağız.

1. Müsedded b. Müserhed el-Basrî (öl. 228/843): Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahih*'te en çok hadis naklettiği hocası Müsedded'tir. Ondan tahrir ettiği hadis sayısı 402'dir. Müsedded b. Müserhed, büyük ve küçük olmak üzere iki tane *Müsned*'i^[24] olan önemli bir hadis imamıdır.^[25] İbn Hacer, Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'teki bir hadisi Müsedded'in *Müsned*'inden tahric ettiğini açıkça ifade etmektedir.^[26] Bu da onun kaynak olarak bu *Müsned*'ine yazılı olarak sahip olduğunu göstermektedir.^[27]

2. Abdullah b. Yûsuf et-Tinnîsî ed-Dımaşkî el-Mısırî (öl. 218/833): Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadis sayısı 357'dir. Mâlik'in *Muvatta*'ının en güvenilir râvilerindendir.^[28] Buhârî onunla 217 yılında Mısır'da karşılaşmış^[29] ve Mâlik'in *Muvatta*' rivâyetlerini büyük oranda ondan nakletmiştir. Buhârî'nin ondan aldığı hadislerin altısı^[30] hariç tamamı Leys b. Sa'd'tan (öl. 175/791) gelmektedir. Dolayısıyla bu da Abdullah'ın kitap sahibi olan Leys'in de râvisi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Abdullah'a atfedilen herhangi bir kitap bilinmemektedir.

[22] Bu hocaları ve kitabında onlardan rivâyet ettiği hadis sayıları için bk. Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları* (Konya: Nükte Kitap, 2003), 215-216. Söz konusu kitaptaki, Buhârî'nin hocalarından rivâyet sayıları ile bizim bilgisayar aracılığıyla tespit ettiğimiz sayılar arasında küçük bazı farkların olması, büyük oranda söz konusu râvilerin muallak rivâyetleri ve mütâbillerinin sayımı ile ilgilidir. Bu çalışmada hadislerin sayımında *Şirketü'r-rivâye* tarafından hazırlanan, *el-Câmi' li'l-Hadis'i-Nebevi* adlı programı kullandık. Dolayısıyla hadis kitabı müellifinden sonra, doğrudan bir hadis numarası verilmişse söz konusu programdaki hadis numarasını kastetmiş olmaktadır.

[23] Araştırmamızda, yazılı bir malzemeyi ifade etmeleri ortak paydasından hareketle her üç tür için 'kitap' ifadesi kullanılacaktır.

[24] Eseri semâ yoluyla alan İbnü'n-Neccâr (öl. 643/1245) bu eserin bir cilt olduğundan bahsetmektedir (Ebû Abdillâh Şemseddin ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 14/105). İbn Abdilber (öl. 463/1071) ise 10 cüz olduğunu belirtmektedir (Ebû Abdillâh Muhammed b. Fütûh el-Mayurkî el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs* (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye, 1966), 1/331). İki farklı tarihten bu kitaba ulaşan İbn Hacer, eserin ashâbın ismi üzere mürettep olduğunu belirtmektedir (Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres = Tecrid esânîdül-kütübü'l-meşhûre ve'l-eczâi'l-mensûre*, thk. Muhammed Şekür Meyâdinî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 132).

[25] Zekeriya Güler, "Müsedded b. Müserhed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/83.

[26] Ebü'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali İbn Hacer Askalânî, *İthâfû'l-mehere bi'l-fevâidi'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere*, thk. Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Medine: Mecmeu'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafî'l-Şerîf, 1994), 2/479.

[27] Zekeriya Güler de "Buhârî, Müsedded'in kitaplarını doğrudan kaynak olarak kullanmıştır" demektir. Bk. Güler, "Müsedded b. Müserhed", 32/83.

[28] Zehabî, *Siyer*, 10/358.

[29] Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, *Ricâlu Sahihî'l-Buhârî*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1987), 1/436.

[30] Yahyâ b. Hamza'dan bir (Buhârî, 1856), Abdullah b. Sâlim'den bir (Buhârî, 2217), Abdullah b. Vehb'den ise dört (Buhârî, 2508, 3075, 6002, 6976) rivâyeti bulunmaktadır. İlginç bir şekilde geri kalan bu altı rivâyetin sahibi olan mezkûr üç râvi de kitap sahibidir.

3. Kuteybe b. Saîd el-Belhî (öl. 240/855): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 331'dir. İbn Hacer, Kuteybe'ye dayandırılan bir hadis kitabının ilk iki cüzünü hocasından arz yoluyla aldığını ifade etmektedir.^[31] Keza Kuteybe'nin ifadesine göre, yazdığı bir kitabı Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gözden geçirmişler ve üzerine bazı işaretler koymuşlardır.^[32]

4. Ali b. Abdullah el-Medîni el-Basrî (öl. 234/849): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 312'dir. İbn Hacer ona ait bir hadis kitabının ilk cüzünü hocalarından dinlemiştir.^[33] Ayrıca günümüze intikal etmese de 200 kadar eseri olduğu bilinmektedir.^[34]

5. Ebû'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Hımsî (öl. 222/837): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 283'dür.^[35] Ona ait 73 hadis ihtiva eden bir cüz günümüze intikal etmiştir.^[36]

6. Ebû Seleme Mûsâ b. İsmail et-Tebûzekî el-Basrî (öl. 223/838): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 276'dır. Yahyâ b. Maîn'in onun hadis kitabına sahip olduğu, kitabında yer alan bir hadisi bizzat işitip işitmediğini kendisine sorduğu bilinmektedir.^[37] Yine Ebû Zur'a er-Râzî ondan 10.000 hadis yazdığını bildirmektedir.^[38] Ayrıca bizzat et-Tebûzekî'nin de kitapları kaynak olarak kullandığını görmekteyiz.^[39]

[31] Bk. İbn Hacer, *Mu'cem*, 337.

[32] Zehebî, *Siyer*, 11/17.

[33] Bk. İbn Hacer, *Mu'cem*, 357.

[34] Mehmet Ali Sönmez, "Ali b. Medîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/411.

[35] Buhârî *Sahîh*'inde az sayıdaki Şamli hocadan hadis almış olmakla birlikte, onun Humuslu Ebû'l-Yemân ve Filistin bölgesinden Âdem b. Ebî İyâs ve Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî'den çok sayıda rivâyetleri bulunmaktadır. Bu tespitimiz, daha önce sahip olduğumuz onun Şam'a gelmediği yönündeki düşüncemizi (Bk. Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 151) değiştirmemize neden olmuştur. Diğer yandan söz konusu hocalarından rivâyetinin çok olmasının, onların yazılı hadis kitaplarının bulunması ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim İbn Asâkir, Buhârî'nin Ebû'l-Yemân'dan büyükçe bir hadis nüshası naklettiğini haber vermektedir. Bk. Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî (Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 1995), 15/75.

[36] Bk. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums: Qur'anwissenschaften, hadith, geschichte, fiqh, dogmatik, mystik*, (Leiden: E.J. Brill, 1967), 1/103. İbn Hacer bu kitabın diğer cüzlerini de hocalarından okuduğunu ifade etmektedir (İbn Hacer, *Mu'cem*, 380). Söz konusu cüz bir makale olarak neşredilmiştir. Bk. Nâfiz Hüseyin Hammâd ve Nûr el-Hile, "Cüz'ün fîhi ehâdîsü Ebî'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi'", *Mecelletü Câmi'ati'l-Ezher bi-Gazze*, 13/1 (2011), 513-562.

[37] Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Beirut: Dârü'l-Fıkr, 1984), 10/334.

[38] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beirut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 1/335.

[39] Ebû Ahmed el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 6/488; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/41.

7. İsmail b. Ebî Üveys el-Medenî (öl. 226/841): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 231'dir. Kitap sahibi olduğu bilinmektedir.^[40] Buhârî, İbn Ebû Üveys'in kitabından bazı hadisleri seçmiştir.^[41] Bu da onun kitabına yazılı olarak ulaştığını göstermektedir. İsmail, anlaşıldığı kadarıyla kitabını yine kitap sahibi âlimlerden aldığı hadislerden derlemiştir. Bu bağlamda onun hadis hırsızlığı olduğu iddia edilmiştir.^[42]

8. Muhammed b. Beşşâr Bündâr el-Basrî (öl. 252/866): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 198'dir. Bündâr'ın bir hadis cüzüne sahip olduğu bilinmektedir.^[43] Bündâr'ın rivâyet ettiği hadisleri ihtiva eden bir cüz günümüze Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (öl. 307/919) rivâyetiyle ulaşmış ve tahkik edilerek neşredilmiştir.^[44]

9. Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî el-Buhârî (öl. 229/844): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 197'dir. Ona 'el-Müsnedî' denmesinin nedeni Mâveraünnehir bölgesinde sahâbe adlarına göre bir müsnedi ilk derleyeninin o olmasındandır.^[45]

10. Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Mısırî (öl. 231/846): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 196'dır. İbn Hacer onun hadis cüzünü okuduğunu söylemektedir.^[46] Aynı zamanda *Muvattâ'*ın da râvisidir.^[47]

11. Âdem b. Ebî İyâs el-Mervezî el-Askalânî (öl. 220/835): Buhârî'nin ondan tahrîç ettiği hadis sayısı 192'dir. İbn Hacer ona ait bir cüzden bahsetmektedir.^[48] İçerisinde 19 hadis bulunan bir cüzü günümüze ulaşmıştır.^[49] Ayrıca ona ait "el-İlm ve'l-hilm" adlı eseri tahkik edilerek basılmıştır. İçerisinde 307 hadis bulunmaktadır.^[50]

[40] İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/271

[41] Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâr'u'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 2/339.

[42] İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/271. Hadis hırsızlığı konusunda bk. Hüseyin Akgün, "Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16/1 (2016), 267-280.

[43] İbn Hacer, *Mu'cem*, 249. Ayrıca onun kitap sahibi olduğu yönünde bir bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Kitâbu'l-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Halid b. Abdurrahman el-Cüveysî (Riyad: Matâbi'u'l-Humeydî, 2006), 6/610.

[44] Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, "Hadîsu Muhammed b. Beşşâr Bündâr an şüyûhihi", *Mecelletü'l-Ahmediyye*, 18 (2004), 73-132.

[45] Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed ve Üsâme b. İbrahim (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2001), 8/173.

[46] İbn Hacer, *Mu'cem*, 249.

[47] M. Mustafa el-A'zamî, "el-Mukaddime", *el-Muvattâ'*; thk. M. Mustafa el-A'zamî (Abu Dabi: Müessesetü Zâyed Sultan Âli Nehyân, 2004), 1/243.

[48] İbn Hacer, *Mu'cem*, 222

[49] Bk. Fuat Sezgin, *GAS*, 1/102.

[50] Ebû'l-Hasan el-Askalânî Âdem b. Ebî İyâs, *el-İlm ve'l-hilm*, thk. Âmir Hasan Sabri et-Temîmî (Bahreyn: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015).

12. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn el-Kûfî (öl. 219/834): Buhârî'nin ondan tahriç ettiği hadis sayısı 188'dir. İbn Hacer ona nispet edilen *Kitâbu's-salât*'ı hocalarından almıştır.^[51] Ayrıca A'meş'in (öl. 148/765) hadislerini naklettiği bir cüzü de bulunmaktadır.^[52]

13. Süleyman b. Harb (öl. 224/839): Buhârî'nin ondan tahriç ettiği hadis sayısı 149'dur. Kitap sahibi olduğu bilinmemektedir. Ancak yazılı notları olmakla birlikte^[53] ezberden rivâyeti ile meşhurdur.^[54] Burada elinde kitabının olmaması ile yazılı notlarının olmaması birbirine karıştırılmamalıdır. Bir âlimin elinde kitabının olmaması, derslerini şifahî olarak yaptığını ifade etmektedir.^[55] Bu durum onun kişisel yazılı notları olmadığı anlamını taşımamaktadır. Netice olarak ona ait (neşredilmek üzere hazırlanmış) bir kitap bilinmemektedir.

14. Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (öl. 221/836): Buhârî'nin ondan tahriç ettiği hadis sayısı 143'dür. *Muvatta*'ın en güvenilir râvilerindedir. Ancak *Sahih-i Buhârî*'de onun Mâlik dışındaki başka hocalarından 29 rivâyeti bulunmaktadır.^[56] Fakat bunlar da kitap sahibi râvilerden nakledilmiş hadislerdir. Ayrıca onun *Muvatta*'da yer almayan bazı Mâlik rivâyetlerini içerdiğini düşündüğümüz ve kitabın sonunda yer alan *Ziyâdât* adlı bir çalışması da bilinmektedir.^[57]

15. Abdân Abdullah b. Osman b. Becele el-Ezdi (öl. 221/836): Buhârî'nin ondan tahriç ettiği hadis sayısı 122'dir. Onun *Fevâid* adlı bir eseri bulunmaktadır.^[58] Ayrıca o, İbn Mübârek'in râvisidir.^[59]

[51] İbn Hacer, *Mu'cem*, 60. Moğultay b. Kılıç da onun bir kitabından bahsetmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce* (Mekke: Mektebetü'l-Bâz, 1999), 1/1286.

[52] İbn Hacer, *Mu'cem*, 227. Bazı cüzleri için bk. Sezgin, *GAS*, 1/101.

[53] Hadisleri yazdığı ile ilgili olarak bk. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 117, 118, 129. Nitekim o, kitabı (yazılı notları) olduğunu ancak hıfzına daha fazla itimat ettiğini belirtmektedir (Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî ve İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.) 240). Onun değişik hocalardan hadis yazdığı ile ilgili bilgiler için ayrıca bk. Ya'kûb b. Süfyan el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 3/46; Ebû Abdillâh Şemseddîn ez-Zehebi, *Mizânul-İtidâl fî nakd'ir-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârul-Ma'rife, 1963), 1/395

[54] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, 4/108. Burada onun elinde bir kitabın görülmediği nakledilmektedir.

[55] Bu durumu Vekî' b. Cerrâh hakkındaki ilk dönem kaynaklarında yer alan şu ifadeden de rahatlıkla anlamaktayız: "Vekî'nin elinde kesinlikle bir kitap görmedik. O, kitaplarını hıfzından okurdu." (Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1973), 7/562). Bu konuyla ilgili ayrıntılı açıklama için bk. İmtiyaz Ahmed, *Delâil*, 285-289.

[56] Mesela bk. Buhârî, 257, 416, 911, 1230, 1274, 1623, 1637, 2588, 2764, 2775, 2804, 3162, 3521, 3739, 3974, 3984, 3986, 4282, 4561, 4996, 5541, 5903, 6061, 6198, 6339, 6344, 6419, 6801, 6984.

[57] İbn Hacer, *İthafu'l-meher*, 17/379. Ayrıca bk. Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî en-Nemerî İbn Abdilber, *et-Tekassîmâ fî'l-Muvatta min hadisi'n-Nebî* (s.a.s), thk. Fâdil Yusuf Ahmed el-Ali, et-Tâhir el-Ezher Huzeirî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2012), 537, 550, 555, 542.

[58] İbn Hacer, *Mu'cem*, 318.

[59] Zehebî, *Siyer*, 10/271.

16. Muhammed b. Selâm b. el-Ferec el-Bikendî (öl. 225/840): Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadis sayısı 122'dir. Bizzat 400 hocadan hadis yazdığını ifade etmektedir. Değişik ilim dallarında çok sayıda kitabı bulunduğu nakledilmektedir.^[60]

17. Ebu'l-Velid Hişâm b. Abdilmelik el-Bâhilî (öl. 227/842): Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadis sayısı 121'dir. Ebû Avâne'den (öl. 176/792) çokça hadis yazmıştır.^[61] Ancak bir kitap sahibi olduğu bilinmemektedir.

18. İshak b. İbrahim b. Rahûye el-Mervezî (öl. 238/853): Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadis sayısı 108'dir. Müsned sahibidir.^[62]

19. Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ el-Ensârî (öl. 215/830): Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadis sayısı 105'dir. *Cüzü'l-Ensârî* olarak bilinen bir hadis cüzüne sahiptir.^[63]

20. Ebû Nu'mân Ârim Muhammed b. el-Fadl es-Sedûsî (öl. 223/838): Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadis sayısı 103'dür. Onun Hammâd b. Seleme'den (öl. 167/784) hadis yazdığı, dolayısıyla hadis notları olduğu bilinmektedir.^[64]

Yukarıdaki araştırmamızdan görüldüğü üzere Buhârî'nin bu hocalarının tamamına yakınının kitap sahibi olduğu veya hadisleri yazdığı ortaya çıkmaktadır. Ancak bunlardan bir kısmı hadisleri yazmakla birlikte, bilinen manada neşretme maksatlı kitabı bulunmayan, hadis notları bulunan hocalarıdır.^[65] Diğer bir deyişle bu yazılanlar başkalarının istifadesine açık kaynaklar olmayabilmektedir.^[66] Dolayısıyla Buhârî'nin bu hocalarının tamamının yazılı kaynaklarına (özellikle kişisel

^[60] Zehebî, *Siyer*, 10/630.

^[61] A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 155.

^[62] Bu müsned hakkında bir araştırma için bk. Sa'd b. Nâsir b. Abdullah el-Aziz eş-Şeserî, "Mukaddime", *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidü'l-mesânidi's-semâniye* (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1998), 1/419 vd.

^[63] Sezgin, *GAS*, 1/100. Söz konusu cüz yayımlanmıştır. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî, *Hadîsu Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî*, thk. Mis'ad Abdülhumejd Muhammed es-Sa'denî (Riyad: Advâ'u's-Selif, 1998).

^[64] A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 116-117. Yahyâ b. Maîn ona bir hadisi kitabından yazdırmasını istemektedir (Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye*, thk. Seyyid b. Abbas el-Celîmî (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1993), 70). Burada kitaptan kasıt kuvvetle muhtemel 'yazılı notlar'dır.

^[65] Gregor Schoeler bu notları Greklerdeki hypomnema (yazılı notlara benzetmektedir (Bk. Schoeler, "Sözlü Torâ ve Hadis", 137, 142-143, 158-159; *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı*, 43). Schoeler 2/8. yüzyılda yazıya geçirilmiş metinleri dört çeşit olarak saymaktadır. Bunlar: 1- Şahsi kullanım için hazırlanan ve sistematik olmayan notlar. 2- Hocanın dersleri esnasında öğretmeyi teklif ettiği hadisleri ihtiva eden nispeten ayrıntılı taslaklar. 3- Sarayın açık emri üzerine hazırlanan ve sadece onun kullanımına hasredilen resmi derlemeler. 4- Mektuplar (risale) (Bk. Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı*, 91).

^[66] *Hadisleri kendileri için yazan, dolayısıyla öğrencileri ile paylaşmayan bazı hocaların bu tutumu ile ilgili örnekler için bk. Mustafa Tatlı, Tâbiun Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2021), 460-463.

notlarına) ulaştığını söylemek güç olsa gerek. Bununla birlikte Buhârî'nin büyük oranda yazılı bir malzemeye sahip olan hocalara dayandığını söyleyebiliriz.^[67] Bu durum zamanla, şifahî olan yerine yazılı olan rivâyetlerin tercih edildiğini ve buna bağlı olarak da bunların daha kalıcı olduğunu göstermektedir. Nitekim ilk tabakalardaki medâr olan (dolayısıyla çokça rivâyeti bulunan) râvilerin de daha çok hadisleri yazan/yazdıranlar arasında çıktığı bilinmektedir.^[68] Ancak söz konusu durum bizi Buhârî'nin hadis aldığı kişilerin tamamının yazılı bir esere sahip olduğu yanlışına itmemelidir. Bunu anlamanın en kolay yolu ise onun daha az hadis tahriç ettiği hocalarının yazılı bir esere sahip olup olmadığına bakmaktır.

Aşağıda bunlardan örneklem niteliğinde, rivâyet sayısı 10'dan az olan, kitabı bulunmayan ve hadis yazdığı bilinmeyen, tevsik edilmiş^[69] 20 isme yer vereceğiz.^[70]

1. Saïd b. Rebî el-Basrî (öl. 211/827): Buhârî ondan biri vasıtalı olmak üzere 9 hadis tahriç etmiştir.
2. Ahmed b. İşkâb el-Kûfî (öl. 218/833): Buhârî ondan 3 hadis tahriç etmiştir.^[71]
3. Ali b. Ayyâş el-Hımsî (öl. 219/834): Buhârî ondan 6 hadis tahriç etmiştir.
4. Saïd b. İsa b. Telîd el-Mısrî (öl. 219/834): Buhârî ondan 6 hadis tahriç etmiştir.
5. Dâvûd b. Şebîb el-Bâhilî (öl. 222/837): Buhârî ondan sadece 1 hadis tahriç etmiştir.
6. Yahyâ b. Sâlih eş-Şâmî (öl. 222/837): Buhârî ondan altısı doğrudan, beşi bir râvi aracılığıyla 11 hadis tahriç etmiştir.^[72]
7. İsmail b. Halil el-Kûfî (öl. 225/840): Buhârî ondan biri vasıtalı olmak üzere 8 rivâyet tahriç etmiştir.^[73]

^[67] Elbette bu iki grubun dışında hadisleri yazıp yazmadığı bilinmeyen bir üçüncü grup daha bulunmaktadır.

^[68] *Bu durumu destekleyen bazı tespitler için bk. Akgün, Hadis Rivâyet Coğrafyası, 202, 225, 227.*

^[69] Bununla, Buhârî'nin kitabı bulunduğu halde makrûnen bih olarak az sayıda hadis naklettiği râvileri elemeyi amaçlamaktayız.

^[70] Kitabı bulunmayan hoca sayısı çok daha fazla olmakla birlikte çalışmanın hacmini artırmamak maksadıyla bunlara yer vermeyi gerekli görmedik.

^[71] Diğer *Kütüb-i tis'a* müelliflerinin hiçbiri ondan hadis tahriç etmemiştir.

^[72] Müslim bir râvi aracılığıyla ondan 3 hadis nakletmektedir.

^[73] Müslim'de 3 rivâyeti bulunmaktadır.

8. Saîd b. Süleyman el-Vâsitî (öl. 225/840): Buhârî ondan 11 hadis tahriç etmiştir. Ancak bunun sadece beşi doğrudan diğerleri bir râvi aracılığıyla.
9. Sehl b. Bekkâr (öl. 227/842): Buhârî ondan 4 hadis tahriç etmiştir.
10. Muhammed b. Saîd el-Huzâî (öl. 230/845): Buhârî ondan 3 hadis tahriç etmiştir.^[74]
11. Saîd b. Muhammed el-Cermî el-Kûfî (öl. 230/845): Buhârî ondan 4 hadis tahriç etmiştir.^[75]
12. Muhammed b. el-Minhâl (öl. 231/846): Buhârî ondan 3 hadis tahriç etmiştir.^[76]
13. Dâvûd b. Rüşeyd el-Havârizmî (öl. 239/854): Buhârî ondan 1 hadis tahriç etmiştir.^[77]
14. Yûsuf b. İsa el-Mervezî (öl. 249/863): Buhârî ondan 7 hadis tahriç etmiştir.^[78]
15. Abdullah b. es-Sabbâh el-Basrî (öl. 250/864): Buhârî ondan 6 hadis tahriç etmiştir.^[79]
16. Muhammed b. Ma'mer el-Basri (öl. 251/865): Buhârî ondan 3 hadis tahriç etmiştir.^[80]
17. Ziyâd b. Eyyûb el-Bağdâdî (öl. 252/866): Buhârî ondan 2 hadis tahriç etmiştir.
18. Ali b. Müslim et-Tûsî (öl. 253/867): Buhârî ondan 5 hadis tahriç etmiştir.
19. Abde b. Abdullah el-Basrî (öl. 258/868): Buhârî ondan 7 hadis tahriç etmiştir.

^[74] Diğer *Kütüb-i tis'a* müelliflerinin hiçbiri ondan hadis tahriç etmemiştir.

^[75] Müslim'de 3 rivâyeti bulunmaktadır.

^[76] Müslim'de 11 rivâyeti bulunmaktadır. Rihleye çıkmadığı, hadisleri yazmadığı bildirilmiştir (Zehebî, *Siyer*, 10/642).

^[77] Müslim'de 14 rivâyeti bulunmaktadır.

^[78] Müslim'de 1 rivâyeti bulunmaktadır.

^[79] Müslim'de 1 rivâyeti bulunmaktadır.

^[80] Müslim'de 4 rivâyeti bulunmaktadır.

20. Ubeydullah b. Sa'd el-Bağdâdî (öl. 260/869): Buhârî ondan 4 hadis tahriç etmiştir.

Bütün bunlardan Buhârî'nin, kendisinden az hadis tahriç ettiği hocalarının hiçbirinin kitabının bulunmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim onun Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (öl. 204/819) gibi meşhur hocalarından rivâyeti az olmakla birlikte, bunların eser sahibi olduğu malumdur. Keza araştırmamızda Buhârî'nin kitap sahibi olan Hasan b. Ali el-Hulvânî'den (öl. 242/857) sadece bir hadis naklettiğini tespit etmiş bulunmaktayız.^[81] Yine diğer bir örnek olarak Ahmed b. Sinan'ı (öl. 256/870) verebiliriz. Buhârî, müned sahibi^[82] olan bu âlimden de yine sadece bir hadis nakletmektedir. Son olarak Buhârî, musannefi olduğu bildirilen^[83] ve kendisinden çok sayıda hadis nakledilen Muhammed b. Râfi' en-Nisâbûrî'den (öl. 245/860) de sadece 6 hadis tahriç etmiştir.^[84]

Değişik nedenlerden dolayı onun az sayıda hadisini tahriç ettiği kitap sahibi hocalarını bir yana bırakacak olursak, yukarıda bir kısmını verdiğimiz rivâyeti az olan çok sayıda hocasının, hadisleri yazdığı veya kitap sahibi oldukları yönünde bir bilgiye rastlayamadık. Dolayısıyla bütün bu veriler, "Buhârî'nin *Sahîh*'i kendinden önceki literatürden bir seçkidir" yönündeki söz konusu iddianın gerçeği tam olarak yansıtmadığına işaret etmektedir.^[85]

Diğer yandan İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) onun mana ile rivâyeti^[86] esas aldığından bahsederken bu konuda şunları söylemektedir:

"...Buhârî mana ile rivâyeti caiz görmekteydi... Buhârî, kitabını yolculuğu süresince tasnif etmişti. Ondan şöyle dediği bize nakledilmektedir: "Bazen Şam'da işittiğim bir hadisi Mısır'da yazdım. Bazen de Basra'da işittiğim bir hadisi Horasan'da yazdım." Bundan dolayı o, bazen bir hadisi hıfzından yazar, onu lafzıyla (tam olarak) değil, bilakis onda tasarrufla bulunarak aktarır, mana ile naklederdi. Müslim ise, asılları önünde bulunduğu halde hocalarının çoğu hayattayken kitabını tasnif etmiştir..."^[87]

^[81] Sünenle ilgili bir kitabı vardır (İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/262). Buna karşın Müslim ondan 103 hadis nakletmektedir.

^[82] Moğultay, *İkmâl*, 1/50-51.

^[83] Zehebî, *Siyer*, 12/215.

^[84] Bununla birlikte onun Müslim'de 351 rivâyeti bulunmaktadır. Bütün bunlar aynı zamanda Buhârî'nin eser sahibi olan bu âlimlerden sadece şartlarına uygun bulunduğu hadislerini tahriç ettiğini göstermektedir.

^[85] *Dilek Tekin de Sahîh-i Müslim üzerine yaptığı çalışması bağlamında hadislerdeki metin farklılıklarından hareketle buradaki hadislerin tamamının yazılı kaynaklara dayandığı konusunda Sezgin'e itiraz etmektedir. (Tekin, Yazılı Şifahî Rivâyet Bağlamında Müslim, 94). Öte yandan Ebû Dâvûd'un 401 hocasından ancak 63 hocasının eser sahibi olması da (Bk. Dinçoğlu, Ebû Dâvûd'un Süneni, 174) bu genellemeci yaklaşımın diğer hadis edebiyatı için de geçerli olmayacağına dair bir delildir.*

^[86] Diğer bir rivâyette Buhârî'ye sorulan "Ebû Abdillâh! Tam olarak mı kaydediyordun?" sorusuna cevap vermesi de onun mana ile rivâyeti esas aldığına göstermektedir, diyebiliriz (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/329).

^[87] Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbn Salâh*, thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1984), 1/283. Krş. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/329; Zehebî, *Siyer*, 12/411.

İbn Hacer'in bu tespiti de Buhârî'nin kitabının tamamını önünde hazır bulunan materyallerden oluşturmadığının diğer bir delilidir.

Burada şu hususa dikkat çekmemiz gerekmektedir: Sezgin, Buhârî'nin *Sahih*'in asıl hadislerini vicâde yoluyla doğrudan yazılı kaynaklardan aldığını iddia etmemekte, söz konusu asıl hadislerin rivâyet hakkı elde edilmiş kitaplardan birer seçki olduğunu savunmaktadır.^[88] Bu rivâyet hakkı ise malum olduğu üzere değişik tahammül yollarıyla elde edilebilmektedir. Ancak o, bu konuyu tasrih etmemektedir. Diğer bir deyişle Sezgin, “bunların ne kadarı, semâ-arz yoluyla, ne kadarı münâvele, kitâbet veya icâzet yoluyla alınmıştır?” konusuna bir açıklık getirmemektedir. Kitaptaki muallak rivâyetleri ise yukarıdakilerden farklı olarak rivâyet hakkı alınmamış (vicâde niteliğindeki) kitaplara dayandırmaktadır.^[89]

Öte yandan Sezgin'e göre Buhârî kendinden önceki musannef türü kitapları esas aldığından, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i onun bu amacına uygun değildi. Dolayısıyla ondan bu yüzden neredeyse hiç rivâyette bulunmamıştı. Buhârî'nin ondan tahriç ettiği üç rivâyetin ikisi muallak olarak zikredilmekte, muttasıl olarak naklettiği tek bir hadis ise başka bir râvi vasıta ile Ahmed'den nakledilmektedir.^[90] Bu durum, Buhârî'nin ondan hadis almamasının nedeni olarak ileri sürülebilecek, isnadının uzatılmaması yönündeki gerekçeyi de boşa çıkarmaktadır. Nitekim o, çok sayıda yaşlılarından hadis nakletmektedir.^[91] O halde Buhârî neden hocası Ahmed'in rivâyetleri yerine Müsedded vd. hocalarının rivâyetlerini tercih etmişti? Halbuki birçok hadiste Ahmed'in rivâyet senedi ile diğer hocalarının senedi bile bire bir aynıdır.^[92] Dolayısıyla Ahmed'in hadisleri diğer hocalarının isnadlarından daha nâzil bir senede sahip değildir.

Bu konuda Sezgin'i destekler mahiyette, onun *Müsned-i Tayâlisî*'yi kaynak olarak fazla kullanmamasını da örnek olarak gösterebiliriz. Buhârî ondan 11 rivâyet nakletmiş olup bunların tamamı muallaktır. Ancak Sezgin'in bu iddiasını

^[88] Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 87-90.

^[89] Buhârî'nin “Kâle” ile ifade ettiği muallak hadisler illa bir yazılı kaynağa işaret etmemektedir. Muallaklara daha çok kitabın hacmini gereksiz yere arttırmamak için yazıdan tasarruf maksadıyla başvurulmuştur, denilebilir (Hüseyin Akgün, *İmam Buhârî* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 94). Bu konuda ayrıntılı bir araştırma için bk. Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, 79-97. Nitekim onun 100.000 kadar sahih rivâyetten 7000 kadarını kitabına almasının da bu gerekçeyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz (Bk. Akgün, *İmam Buhârî*, 83-84). Robson bu sayıları müstakil hadisler şeklinde anlayıp, yanlış yorumlamıştır (Bk. James Robson, “Hadisin Tedvin ve Tasnifi”, çeviren: Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 (2007), 122).

^[90] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 116.

^[91] Eren, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, 211-212.

^[92] Mesela Müsedded'ten gelen bir hadis Ahmed'in *Müsned*'inde aynı senedle nakledilmektedir. Krş. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Dâru Tavkî'n-Necât, 2001), “İman”, 37 (No. 50) – Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 15/304 (No. 9501) Diğer örnekler için krş. Buhârî, “İman”, 42 (No. 57) – Ahmed, *Müsned*, 31/501 (No. 19163); Buhârî, “İman”, 49 (No. 129) – Ahmed, *Müsned*, 20/55 (No. 12606).

Buhârî'nin, Humeydî'den (öl. 219/834) naklettiği 79 rivâyet doğrulamamaktadır.^[93] Fakat Humeydî'nin her bir mûsnedinin altında konu başlıklarının verilmiş olması onu diğer mûsnedlerden farklı kılmaktadır. Dolayısıyla eseri yarı musannef şekindedir.^[94] Her hâlükârda onun Buhârî'deki hadis sayısı *Mûsned*'indeki toplam hadis sayısına göre çok azdır. Bununla birlikte Buhârî'nin başka mûsned sahiplerinden de çok sayıda hadisi bulunmaktadır. Müsedded b. Müserhed, Halîfe b. Hayyât (öl. 240/855),^[95] Ubeydullah b. Musa el-Absî (öl. 213/828),^[96] Yakub b. İbrahim ed-Devrakî (öl. 252/866)^[97] bunlardan bazılarıdır.^[98] Bu durum Sezgin'in, 'mûsnedleri ale'l-ebvâb sisteme sahip olmadıkları için (Ahmed b. Hanbel gibi) müellifleri kaynak olarak kullanmamıştır' yönündeki iddiasını zayıflatmaktadır. Aslında onun bu çıkarımı, *Sahîh-i Buhârî'nin kendinden önceki hadis literatüründen (bâb başlıkları da dahil) istifade edilerek hazırlanmış bir kitap olduğu yönündeki kabulünün bir sonucudur, denilebilir.*

Tekrar yazılı kaynaklar meselesine dönecek olursak Buhârî'nin doğrudan doğruya İmam Mâlik'in *Muvatta*'ın (belli bir-iki öğrencisinin rivâyetinden) değil de onun Sezgin'in de tespitiyle 30 kadar râvi aracılığıyla Mâlik'ten rivâyette bulunmuş olması da *Sahîh-i Buhârî'nin kendinden önceki yazılı kaynaklara dayanılarak yazıldığı yönündeki iddiasını zayıflatan diğer bir delildir.*^[99] Zira amaç bir seçki oluşturmak olsa, aynı lafızlara sahip bir *Muvatta*' hadisini farklı hocalardan mükerrenen tahric etmenin^[100] bir anlamı olmazdı. Ayrıca Buhârî'nin kendilerinden rivâyet ettiği *Muvatta*' râvilerinin bir kısmının Sezgin'in iddiasının^[101] aksine yazılı bir kaynağa sahip olduğu dahi bilinmemektedir.^[102] Dolayısıyla o, *Sahîh*'inin telifinde, kitap merkezli değil daha çok rivâyet merkezli hareket ediyordu, denilebilir.

^[93] Bunların sadece 43'ü elimizdeki *Mûsned-i Humeydî* nüshasında bulunmaktadır. Bk. Abdülkadir Evgin, *Buhârî'nin Hocası Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî ve Mûsned'i* (Ankara: İlähiyât, 2004), 123.

^[94] Ayrıntılı bilgi için bk. Evgin, *el-Humeydî ve Mûsned'i*, 55. Böylesi ale'l-ebvâb tertibli mûsnedler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû'l-Feyz el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe li-beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerreffe*, thk. Muhammed el-Muntasir b. Muhammed ez-Zemzemî (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2000), 74.

^[95] Buhârî, mûsned sahibi Halîfe b. Hayyât'tan (öl. 240/845) sürekli 've kâle li' şeklinde rivâyet etmektedir.

^[96] Hâkim'e (öl. 405/1014) göre, ricâli esas alarak ilk mûsnedi yazan Ubeydullah'tır (Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, 62).

^[97] Genelde bunların mûsnedleri dışında ale'l-ebvâb eserleri olduğu da bilinmemektedir. Burada başka hadis eserleri bulunan İshak b. Râhûye'nin durumu ise diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Hâsılı Buhârî'nin diğer mûsned sahiplerinden çok sayıda rivâyette bulunması Sezgin'in bu iddiasını desteklememekle birlikte, Buhârî'nin eserinde Tayâlisî ve Ahmed'den hadis tahric etmemesinin nedeni hâlâ izaha muhtaçtır.

^[98] Burada mûsnedlerin muttasıl merfû hadisleri ihtiva eden kitaplar anlamında kullanıldığı da hatırlanmalıdır. Bk. Abdullah Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2013), 219.

^[99] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 104.

^[100] *Sezgin bu durumu bir örnek vererek tespit etmektedir. Bk. Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları*, 316.

^[101] *Sezgin bu durumla ilgili olarak, Buhârî'nin daha ziyade Muvatta'dan iktibas eden şeyhlerinin kitaplarından faydalandığı düşüncesini savunmaktadır. Bk. Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları*, 315.

^[102] *Mesela yaptığımız araştırmada Buhârî'nin hocası, Mâlik'in talebesi olan Yahyâ b. Kaze'a el-Kureşî'nin yazılı materyale sahip olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlamadık (Biyografisi için bk. İbn Hacer, Tehzîb,*

Aslında benzer bir durumu Müslim'in *Muvatta'dan* farklı hocaları vasıtasıyla nakletmesinde^[103] de görmekteyiz. Daha da ötesi onun bir hadisi Yahyâ b. Yahyâ'nın *Muvatta'* rivâyetinden doğrudan alma imkânı varken,^[104] söz konusu hadisi iki râvi aracılığıyla^[105] nâzil bir isnadla rivâyet etme ihtiyacı duyması da izah edilmesi gereken bir meseledir.^[106] Diyelim ki Müslim, *Muvatta'*ın Yahyâ, İbn Vehb, İsmail b. Ebî Üveys, Kuteybe b. Saîd ve el-Ka'nebî gibi birçok nüshasına kitap olarak sahipti. Üstüne üstlük mesela Müslim'in Mâlik'in hadislerini İbn Vehb'den üç farklı râvi aracılığıyla naklettiğini görmekteyiz.^[107] Bu durumda onun, İbn Vehb rivâyetinin her üç nüshasına da sahip olduğunu iddia etmek durumundayız ki, bu çok iddialı bir görüş olacaktır. Bununla birlikte farklı rivâyetleri verirken "lafız Yahyâ'ya aittir" demesinden hareketle,^[108] Müslim'in Yahyâ'nın *Muvatta'* nüshasına, diğerlerinin ise bazı rivâyetlerine sahip olduğunu düşünebiliriz.^[109] Nitekim Zürcânî (öl. 1122/1710) bunu destekler mahiyette şöyle bir tespitte bulunmaktadır: "Bazı âlimler, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde (*Muvatta'*ın) İbn Mehdî (öl. 198/814), Buhârî'nin et-Tinnîsi (öl. 218/833), Müslim'in ise Yahyâ b. Yahyâ en-Nisâbüri (öl. 234/849) rivâyetini tercih ettiğini (esas aldığı) söylemektedir."^[110]

Söz konusu durumun Ma'mer'in *Câmi'*i ve Hemmâm'ın *Sahîfe'si* rivâyetleri için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Sezgin'in tespitine göre Buhârî, Ma'mer'den 20 kadar şeyhi vasıtasıyla hadis almıştır.^[111] Benzer bir neticeyi, Hemmâm için yaptığımız araştırmada da gördük. Buhârî, Hemmâm'ın sahîfesini esas

11/233). Yine Mâlik'in *Muvatta'* râvilerinden olan Abdülaziz b. Abdullah b. Yahyâ el-Üveysî'den Buhârî çok sayıda *Muvatta'* hadisi nakletmiştir. Ancak bu âlimin de kitap sahibi olduğu bilinmemektedir (Biyografisi için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/308). Keza Mâlik'in diğer bir râvisi, Buhârî'nin hocası olan Abdullah b. Abdülvehhâb el-Hacebî'nin (öl. 228/843) durumu da bunun gibidir (Biyografisi için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/266). Bütün bunlar Buhârî'nin *Muvatta'*daki hadis rivâyetlerine sadece yazılı kaynaklarla değil, aynı zamanda şifahî yollarla da ulaştığının birer delilidir.

^[103] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 89 (dip. 201)

^[104] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1985), "Vukûtu's-salât", 28.

^[105] Bk. Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi' u's-şahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1956), "Mesâcid", 180.

^[106] Benzer durumlar için krş. Müslim, "Mesâcid", 232- İmam Mâlik, "Vukûtu's-salât", 4; Müslim "Siyâm", 82- İmam Mâlik, "Siyâm", 28; Müslim, "Siyâm", 126- İmam Mâlik, "Siyâm", 34; Müslim, "Hac", 235- İmam Mâlik, "Hac", 1340. Aslında Sezgin, âli isnâd varken nâzil olanı tahrîç etme durumunu Buhârî rivâyetlerinde de tespit etmiştir. Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 316.

^[107] Örnekleri için bk. Müslim, "İman", 183, 334, "Selâm", 79.

^[108] Örnekleri için bk. Müslim, "Hac", 350, 450.

^[109] Müslim'in *Muvatta'*da ve Buhârî'de yer alan bazı hadisleri kitabına almadığı da olmaktadır (Örneği için bk. İmam Mâlik, "İsti'zân", 16; Buhârî, "İman", 12 (No. 19)). Bunun sıhhat endişesinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı ayrıca araştırılmalıdır.

^[110] Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhü'z-Zürkânî alâ Muvatta' el-İmâm Mâlik*, thk. Tâha Abdurraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2003), 1/61

^[111] Bk. M. Fuad Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer B. Râşid'in "Câmi'i", *Türkiyat Mecmuası*, 12 (1955), 122-123.

almış olsaydı onu İshak b. Mansûr, İshak b. İbrahim, Yahyâ b. Musa, Yahyâ b. Ca'fer, Müsnedî gibi muhtelif hocalardan nakletmesinin bir manası kalmazdı. Üstelik bunların rivâyetleri arasında önemli farklılıklar bulunmamaktadır. Ayrıca var olan bu farklılıklar şifahî bir rivâyetin varlığını da desteklemektedir.^[112]

Müslim ise Hemmâm'ın rivâyetlerinden sadece Muhammed b. Râfi' rivâyetini esas almaktadır.^[113] Dolayısıyla bu ve diğer bazı veriler^[114] Müslim'in Buhârî'ye göre daha fazla yazılı kaynağa dayandığını göstermektedir, denilebilir. Yukarıda İbn Hacer'in Müslim'in asılları önünde bulunduğu halde kitabını telif ettiğini söylemesi de bu tespiti destekler niteliktedir.

O halde burada aklımıza şu soru gelmektedir: Buhârî'nin kendinden önceki bu yazılı materyallerden istifadesi ne şekilde olmuştur? Bu bağlamda aşağıda Buhârî'nin yazılı kaynaklardan istifade etmesi ile ilgili bazı rivâyetlere yer vererek bir değerlendirmede bulunmak istiyoruz.

2. BUHÂRÎ'NİN YAZILI KAYNAKLARI KULLANIMI

Kaynaklarda Buhârî'nin daha genç yaşlardayken Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797) ve Vekî b. Cerrâh'ın (öl. 197/812) hadis kitaplarını tamamen ezberlediğine dair bir bilgiye rastlamaktayız.^[115] Bu durum onun daha ilk zamanlardan itibaren yazılı hadis kaynaklarına sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Diğer yandan Buhârî'nin en azından iki yolla yazılı kaynaklardan hadis aldığını veya buna cevaz verdiğini tespit etmemiz mümkün olmuştur: Mükâtebe ve Münâvele. Ayrıca onun ricâlle ilgili diğer eserlerinde, sahip olduğu bazı kitapları (vicâde

^[112] Bk. Hüseyin Akgün, "İsnâd Sisteminin Güvenilirliği Bağlamında Hemmâm b. Münebbih'in (öl. 132/750) Yemen'deki Rivâyetlerinin Hadis Rivâyet Coğrafyası Bakımından Analizi", Yayınma Hazır Kitap Bölümü.

^[113] Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i", 123.

^[114] Dilek Tekin, *Sahîh-i Müslim* üzerine yaptığı araştırmada şu sonuçlara ulaşmıştır: "Müslim'in *Sahîh*'inde kendisinden bizzat nakilde bulunduğu râvi sayısı takriben 150'dir. Bu 150 isim arasında eser sahibi olanların sayısı 40'ı aşmaktadır, ancak bunlardan sadece 30'unun hadis eseri mevcuttur... Bu rakamlar hesaplandığında *Sahîh*'teki eser sahibi hocaların rivâyet sayısının 8042 olduğu görülecektir. *Sahîh*'teki hadis sayısının mükerreleriyle birlikte 12.000 olduğunu kabul edecek olursak Müslim'in kaynaklarının %70'inin yazılı olduğu anlaşılmaktadır" (Tekin, *Yazılı Şifahî Rivâyet Bağlamında Müslim*, 480). Ancak burada da Müslim'in 150 kadar hocasından sadece 30'unun hadis eseri sahip olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Dolayısıyla söz konusu, bu dönem hadis kitaplarının kendinden öncekilerden bir seçki olduğu yönündeki iddianın Müslim için de geçerli olamayacağı ortadadır.

^[115] Bk. Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/325. İmam Şâfi'nin de *Muvatta*'ın rivâyet hakkını almadan önce onu kitaptan ezberlediğini bilmekteyiz (Bk. Zürcânî, *Şerh*, 1/58). Dolayısıyla bu da yazılı hadis malzemesinin söz konusu dönemlere geldiğinde nasıl bir işlevsellik kazandığını ve önem arz ettiğini göstermektedir.

yoluyla) kaynak olarak kullandığını bilmekteyiz.^[116] Sezgin ise onun *Sahih*'indeki ta'liklerinin de bu nitelikte kitaplardan nakil (vicâde) olduğunu savunmaktadır.^[117]

Buhârî eserinde hocalarından sadece tek bir hadisi mükâtebe yoluyla aldığını ifade etmektedir.^[118] Tespitimize göre *el-Câmiu's-sahih*'inde kendi hocalarının dışında (senedlerin üst kısmında) bu yolla rivâyet edilen yirmi hadis daha bulunmaktadır.^[119] Bu da cevaz verdiği bu rivâyet metodu ile alınan hadis sayısının çok az olduğu izlenimini vermektedir. Ancak burada bazı âlimlerin mükâtebe yoluyla hadis alırken tahdîs sîgasını kullanmada bir sakınca görmedikleri hatırlanırsa bu sayının daha fazla olduğu ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu konuda Bakıyye b. el-Velîd (öl. 197/812) Şu'be'den şöyle bir görüş nakletmektedir:

“Şu'be'nin şöyle dediğini işittim: Mansûr (b. el-Mu'temir (öl. 132)) bana bazı hadisler yazdı. Ona dedim ki: Bunları rivâyet ederken “haddeseni” diyebilir miyim? O da cevaben “evet, eğer sana yazmışsam bunu sana tahdîs ettiğim anlamını taşır” şeklinde cevap verdi. Daha sonra bu konuyu Eyyûb es-Sahtiyânî'ye sordum. O da cevaben “doğru söylemiş, sana hadis yazmışsam bu sana tahdîs ettiğim anlamını taşır” dedi.”^[120]

O halde Buhârî'de yer alan bu âlimlere ait en azından bazı hadislerin de kitâbet yoluyla alındığını düşünmemiz gerekecektir. Buhârî bizzat bu sîgaları esas almasa bile kendisinden rivâyette bulunduğu (isnadın esnâsında yer alan) râviler bu prensibi kabul ettiği müddetçe netice değişmeyecektir.^[121]

^[116] Mesela onun Şamlıların kitaplarından rivâyette bulunduğu hususu eleştiri konusu olmuştur (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 15/124). Nitekim İbn Ukde'ye (öl. 332/944) göre Buhârî'nin bazı râviler ile ilgili hatasının nedeni, onun Şamlıların kitaplarına bakarak râvileri tespit etmesi olarak gösterilmiştir (Bk.Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 15/121). Buhârî'nin özellikle *et-Târîh*'inde tashîf yapması da yine yazılı kaynakları kaynak olarak kullanmasına bağlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Yusuf Ziya Keskin, “Buhârî'nin *et-Târîhul-Kebîr*'ine Yönelik Tenkitler”, *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi*, 3/2 (2003), 106, 115-116

^[117] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 135. Onun eserinin içinde (bizzat kendisinden değil de senedin yukarısındaki râvilerden) vicâde yoluyla alınmış iki hadisi naklettiği bir araştırmada tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca müellif burada Sezgin'in vicâde ile ilgili iddialarına önemli bir delil getirmeden itiraz etmektedir. Bk. Nour Alhila, *Hadîs Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2021), 336-337.

^[118] Bk. Buhârî, “Eymân”, 15 (No. 6673).

^[119] Buhârî, 619, 825, 867, 1391, 1418, 1624, 2142, 2399, 2423, 2545, 2683, 2825, 3111, 3628, 3639, 3766, 4366, 5017, 5499, 6800. Bu konuda ayrıca bk. Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1994), 1/482

^[120] Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 439.

^[121] Krş. Orhan Çiçinci, *Hadîsin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 69, 77; Erdiç Ahatlı – Selvi Raif Murad, “Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci” *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 8/2 (2022), 1605-1606.

Yazılı kaynaklardan rivâyetin diğer bir yolu ise münâveledir.^[122] Buhârî hadis tahammülünde bu yolun muteber olduğunu kabul etmektedir.^[123] Bu bağlamda Ebû Ca'fer b. Hamdân (ö. 311/924) Buhârî'nin "kâle lî fülânun" şeklindeki rivâyetlerinin arz-ı münâvele olduğunu söylemektedir.^[124] Bununla kastedilen hocasının herhangi bir şekilde temin ettiği kitabını öğrencisine vermesi, onun da kitabı inceledikten sonra geri iade etmesidir.^[125] Nitekim Buhârî'nin *Sahîh*'inde, Halîfe b. Hayyât, Amr b. Ali el-Bâhilî (öl. 249/863) gibi hocalarından "ve kâle lî" sigasıyla naklettiği 36 rivâyeti bulunmaktadır. Buna göre onun bu rivâyetleri söz konusu yöntemle aldığı anlaşılmaktadır.

Yine İbn Ebû Zi'b'in (öl. 159/776) Zührî'den rivâyet ettiği hadislerin münâvele olduğu söylenmiştir.^[126] Nitekim Zührî'den benzer şekilde rivâyette bulunan Evzâî (öl. 157/774) bu hususu şu şekilde dile getirmektedir: "Yahyâ b. Ebû Kesîr (öl. 129/747) bana bir sahife verdi ve 'bunu benden rivâyet et' dedi. Yine Zührî de bana bir sahife verdi ve (aynı şekilde) 'bunu benden rivâyet et' dedi."^[127]

Mükâtebe yoluyla alınan hadislerde olduğu gibi münâvele ile alınan hadislerde de tahdîs veya ihbâr sigalarının kullanıldığı olmuştur. Nitekim Zührî ve Mâlik gibi bazı âlimlerin münâvele yoluyla rivâyette 'haddesenâ' ve 'ahberenâ' lafızlarını kullanmayı uygun gördükleri bilinmektedir.^[128] Zührî, Rebiâtü'r-re'y (öl. 136/753), Yahyâ b. Saïd el-Ensârî (öl. 143/760), Mücâhid (öl. 103/721), Şa'bi (öl. 104/722), Al-

[122] Hocanın, rivâyet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden kitabı/defteri öğrencinin eline vermesi, böylece içindeki hadisleri öğrenciye rivâyet etmiş olmasına 'münâvele' denir (Aydınli, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, 208). Bir de 'icâzetli münâvele' vardır. Salahattin Polat bunu şu şekilde açıklar: "a) Hoca, rivâyet hakkına sahip olduğu hadisleri içeren bir nüshanın aslını veya asıl nüsha ile karşılaştırılmış bir kopyasını öğrencisinde kalmak veya yazıp iade etmek üzere verirken, "Bunlar benim falan kişi ya da kişilerden olan rivâyetlerimdir, onları rivâyet et" veya "Bunları benden rivâyet etmene icâzet verdim" gibi bir ifade kullanır... b) Öğrenci, hocasının rivâyet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden asıl nüshasını veya onunla karşılaştırılmış kopyasını hocaya teslim eder. Hoca bunu dikkatli bir şekilde inceler ve yukarıda geçtiği şekilde öğrencisinin onları rivâyetine izin verir." Bk. Salahattin Polat, "Münâvele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2021), 31/570. Münâvele yoluyla hadis alma yöntemi için ayrıca bk. Muhittin Düzenli, *Hadis Alma Yöntemi Olarak İcâzet ve Münâvele* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

[123] Süyûtî, *Tedrib*, 1/467. Nitekim o, *Sahîh*'inde Kitâbu'l-ilm'in altında 'bâbu mâ yüzkerü fi'l-münâvele' şeklinde müstakil bir başlık dahi açmıştır. Bk. Buhârî, "İlim", 7.

[124] Süyûtî, *Tedrib*, 1/479.

[125] Bk. Aydınli, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, 27.

[126] Bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 321. Buhârî'nin *Sahîh*'inde onun Zührî'den 22 rivâyeti bulunmaktadır.

[127] Abdurrahman b. Amr ed-Dimaşkî Ebû Zur'a, *Târîhu Ebî Zur'a ed-Dimaşkî*, thk. Şükrullah b. Nîmetullah el-Kûcânî (Dimaşk: Mecmeu Lugatî'l-Arabiyye, 1980), 265; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 437. Evzâî'nin *Sahîh-i Buhârî*'de Zührî'den naklettiği 26, Yahyâ'dan 19 rivâyeti bulunmaktadır. İbn Cüreyc de münâvele yoluyla Zührî'den çok sayıda hadis almıştır. Rivâyetlerinde hatalar bulunmaktadır (Zehabî, *Siyer*, 6/331). G. Schoeler'e göre münâvele yöntemini ile hadis rivâyetini ilk başlatan Zührî, sürdüren Mâlik'tir (Schoeler, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Yazı*, 90).

[128] Süyûtî, *Tedrib*, 1/463. Süfyan-ı Sevrî (öl. 161/778) icâzet yoluyla alınan hadisler için bile tahdîs sigâsı kullanılabileceğini söylemiştir (Hatîb, *el-Kifâye*, 324).

kame b. Kays (öl. 62/682), İbrahim en-Nehaî (öl. 96/714), Ebû'l-Âliye (öl. 90/709), Mâlik, İbn Vehb gibi çok sayıda âlim “kuvvet bakımından münâvele yöntemi semâ gibidir” demişlerdir.^[129] Keza Buhârî'nin en çok hadis rivâyet ettiği hocalarından olan Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Hımsî'nin (öl. 222/837) de icâzet ve münâvele yoluyla aldığı hadislerde ihbâr sîgasını kullandığını görmekteyiz. Bişr b. Şuayb (öl. 213/828) bu durumu şöyle nakletmektedir:

“Ebû'l-Yemân benim yanıma geldi, sonra benden (babam) Şuayb'ın (öl. 162/779) kitaplarını aldı ve 'ahberenâ' sîgasıyla bunları rivâyet etti...”^[130]

Yine kaynaklarda Ebu'l Yemân ile Ahmed b. Hanbel arasında geçen bir diyalog şu şekilde anlatılmaktadır:

“Ahmed b. Hanbel bana ‘Şuayb b. Ebî Hamza'nın kitaplarını nasıl semâ ettin?’ diye sordu. Ben de ‘Bir kısmını ben ona okudum, bir kısmını o bana okudu, diğer bir kısmı için bana icâzet verdi, bir kısmını ise münâvele yoluyla aldım. Bunun üzerine Şuayb bana, ‘bunların tamamını 'ahberenâ' Şuayb şeklinde naklet.’ dedi.”^[131]

Bütün bunlar söz konusu râvîlere ait çok sayıda hadisi içeren Buhârî'de münâvele yoluyla alınmış hadisler bulunabileceğini göstermektedir.^[132]

Son dönemde de ‘haddesenâ, ahberenâ' vb. lafızların sadece şifahî rivâyetler için değil, kitaptan rivâyet için de kullanıldığı yönünde tespitite bulunan Fuad Sezgin (öl. 2018), İmtiyaz Ahmed^[133] ve M. Mustafa el-A'zamî (öl. 2017)^[134] gibi âlimler bulunmaktadır. Onlardan önce ise bu tespitin Avusturyalı oryantalist A. Sprenger (öl. 1893) tarafından yapıldığı görülmektedir. O, bu konuda farklı kaynaklardaki

^[129] Süyûtî, *Tedrib*, 1/467.

^[130] Hatîb, *el-Kifâye*, 1/329; Zehebî, *Siyer*, 10/321.

^[131] Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/43; Hatîb, *el-Kifâye*, 333. Hatta Ebû Zur'a onun bu hadislerin sadece birini işittiğini, gerisinin icâzet yoluyla alındığını savunmaktadır (İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/442). Ebü'l-Yemân'ın rivâyetinin kaynağının yazılı olduğu konusunda ayrıca bk. Halit Özkan, “Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebu Hamza Nüshası”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17/32 (2012), 30.

^[132] Buhârî, Ebü'l-Yemân'dan tekrarlarıyla birlikte 283 hadis nakletmektedir. Bunlardan 273'ünde 'ahberenâ; 10 tanesinde 'haddesenâ' sîgasını kullanmaktadır. Müslim'de ise çoğu mütâbaat niteliğinde 32 rivâyeti bulunmaktadır. Bunlardan 29'u 'ahberenâ' sîgasıyla nakledilmektedir. 'an' sîgasıyla nakledilen kalan üç rivâyet ise Buhârî'de 'ahberenâ' sîgasıyla rivâyet edilmektedir. Diğer Kütüb-i sitte kitaplarında Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'dan naklettiği hadis sayısının sadece 18 olması da dikkat çekmektedir. Son olarak Müsned-i Ahmed'de ise 80 Bunların hiçbirinde münâvele veya icâzete delalet eden açık bir lafız kullanılmamış, tamamına yakınında ihbâr sîgası kullanılmıştır. Dolayısıyla bu durum, Şuayb'ın oğlundan ve Ahmed b. Hanbel'den gelen yukarıdaki rivâyetler ile de örtüşmektedir. Bununla birlikte Ebü'l-Yemân'ın Şuayb'tan bu hadislerin en azından bir kısmının semâ veya arz yoluyla aldığı yönünde itirazlar da bulunmaktadır. Bk. Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği*, 343 vd.

^[133] Ahmed, *Delâilü't-tevsiki'l-mübekkir*, 278 vd.

^[134] Bk. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 265-272.

Zühri hadislerindeki benzerlikten hareketle, bunların yazılı bir kaynağa dayanması gerektiği kanaatine ulaşmış ve şöyle demiştir:

“Şu bilindik bir husustur ki, Müslümanlar hadisleri yazılı elde etseler veya bir kitaptan okusalar da bu kitabın adını anmaksızın, ‘haddesenî (veya ahberrenâ vb.)’ demekteydiler... Burada daha ilk zamanlardan itibaren hadislerin yazılı olarak (mektuplar ve başka yollarla) nakledildiklerini, buna rağmen öğrencinin sanki hadisi şifahî olarak almışçasına her zaman ‘haddesenâ’, hatta ‘semi’tü’ dediğini göstermek istiyorum.”^[135]

Öte yandan kaynaklarda Buhârî'nin, hadislerinde de bazı yazılı nüshaları kullandığı yönünde ifadelere de rastlamaktayız. Mesela onun, hocası Ebü'l-Yemân'a ait büyük bir nüshadan kitabının değişik yerlerinde rivâyette bulunduğu ifade edilmiştir.^[136] Keza onun Muhammed b. Fülejh b. Süleyman'ın (öl. 197/812) nüshalarından da hadis tahric ettiği kaydedilmektedir.^[137] İsnâdlardan anlaşıldığı kadarıyla Buhârî ondan naklettiği 15 rivâyetinin tamamını İbrahim b. el-Münzir (öl. 236/851) aracılığıyla almıştır.^[138] Dolayısıyla bu nüshaya onun aracılığıyla sahip olmuştur. Yine onun Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin en azından bir bölümünü yazılı kaynak olarak kullandığını tespit etmiş bulunmaktayız. Bununla ilgili olarak Buhârî'nin şöyle bir ifadesine rastlamaktayız: “Ebû Abdillâh (Buhârî) dedi ki: Ahmed'in, İbn Ebû Üveys'den gelen müsnedlerini ihtiva eden kitabında şu rivâyeti buldum...”^[139] Aslında onun, bizzat İbn Ebû Üveys'in hadis nüshasını da yazılı kaynak olarak kullandığını da görmekteyiz. Nitekim İbn Hacer, İsmail b. Ebû Üveys'in (öl. 226/841), Buhârî'ye asıl nüshalarını gösterdiğini ve ondan (sahih olanlarına işaret ederek) seçmesine izin verdiğini nakletmektedir.^[140]

Diğer yandan Buhârî'nin, İbn Mübârek'in Horasan ve Basra nüshalarına sahip olduğunu şu ifadesinden anlamaktayız: “Ebû Abdillâh dedi ki: Bu hadis İbnü'l-Mübârek'in kitabının Horasan nüshasında bulunmamaktadır. O, söz konusu hadisi onlara Basra'da yazdırmıştır.”^[141]

^[135] Aloys Sprenger, “Ueber den Traditionswesen bei den Arabern”, *ZDMG*, 10 (1856), 8.

^[136] Kelâbâzi, Buhârî'nin *Sahih*'inin Bedü'l-vahy kitabında ve diğer bazı yerlerde ondan büyük bir nüsha rivâyet ettiğini söylemektedir. Bk. Kelâbâzi, *Ricâlu Sahihî'l-Buhârî*, 1/198; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, 15/75.

^[137] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 442.

^[138] Diğer *Kütüb-i tis'a* müellifleri Fülejh'den hadis tahric etmemişlerdir.

^[139] Buhârî, *Târîh*, 7/198. Ancak ilginç bir şekilde Ahmed b. Hanbel'in elimizdeki *Müsned* nüshasında ve diğer rivâyet kaynaklarında İbn Ebû Üveys'e ait herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır. Krş. Şuayb Arnaût'un tahkiki ile (Ahmed, *Müsned*, 24/237 (No. 15486)). Bu yazılı kaynakların *Müsned*'in ilk nüshalarına (versiyonlarına) ait olabileceği düşünülebilir. Zira Ahmed b. Hanbel'in kitabını zaman içerisinde kendisinin, sonradan oğlunun tekml ettiği, dolayısıyla bazı hadislerin eklenildiği veya çıkarıldığı ehlinin malumudur.

^[140] İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 391. Hatta Buhârî, İsmail'in sahip olduğu önceki âlimlere ait kitaplardan bir seçki yapma imkânı bulduğunu bizzat ifade etmiştir. Geniş bilgi için bk. Alhîla, *Hadis Lafızlarının Tespiti*, 361.

^[141] Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Yusuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derârî fi Şerhi Sahihî'l-Buhârî* (Bey-

Yine İbn Hacer diğer bir yerde “Buhârî bu hadisi Müsedded’in *Müsned*’inden tahriç etmiştir”^[142] demek suretiyle onun kitapları kaynak olarak kullandığına işaret etmektedir.^[143]

Burada şu hususa da dikkat çekmek isteriz: Buhârî için hadisin yazılı bir kaynakta yer alıyor olması sıhhati için yeter sebep değildir. Nitekim o, elinde bulunan bu kaynaklardaki hadislerin sıhhatli gördüklerini tahriç etmiştir.^[144] Ancak kavrayışı güçlü olmayan râvilerden yazılı asıl nüshalarını görmeden hadis yazmamıştır.^[145] Dolayısıyla Buhârî için bir hadisin yazılı olmasından çok onun iyi zabt edilmiş olması önem arz etmektedir, denilebilir. Ayrıca Buhârî’nin yazılı bir nüshadan istifade etmesi onun söz konusu nüshadaki hadisleri semâ/arz etmediği anlamını taşımaz. Ancak münâvele yoluyla hadis almayı caiz gören birisi olarak Buhârî’nin bunların bir kısmını semâ etmemiş olma ihtimali de dikkate alınmalıdır.

SONUÇ

Buhârî öncesi dönemde hadis rivayetinin güçlü bir yazılı kültüre dayandığı artık genel bir kanaat olarak kabul görmektedir. Bununla birlikte hadisçilerin bu yazılı kaynakları ne oranda ve nasıl kullandıkları ise halen tartışılmakta olan bir meseledir. Nitekim sonradan Buhârî’nin kaynaklarının tamamının yazılı olduğu düşüncesine ulaşan Fuad Sezgin’in çalışmasına verdiği ilk isim “Buhârî’nin Yazılı Kaynakları” iken bunu daha sonra “Buhârî’nin Kaynakları” şeklinde değiştirdiğini görmekteyiz. Biz bu çalışmamızla değişik delillere dayanarak onun ilk hipotezinin daha isabetli olduğu, dolayısıyla ilk isimlendirmenin daha gerçekçi olduğu kanaatine ulaştık. Diğer bir deyişle, Sezgin’in iddia ettiği gibi Buhârî sadece önünde hazır bulunan bazı yazılı kaynakları kullanmamış, aynı zamanda şifahî yolla da hocalarından hadis almış ve bunları kaydetmiştir.

Bununla birlikte Buhârî’nin istifade ettiği bu hocalarının bir kısmı bilinen manada neşretme maksatlı kitabı bulunmayan, hadis notları bulunan hocalardır. Diğer bir deyişle bu yazılanlar başkalarının istifadesine açık kaynaklar olmayabilmektedir. Dolayısıyla Buhârî’nin bu hocalarının tamamının bu kişisel notlarına ulaştığını söylemek güçtür.

rut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1981), 11/25. Bu açıklama elimizdeki Firebr nüshasında bulunmamakla birlikte, diğer üç Buhârî nüshasında bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-Kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 12/300.

^[142] İbn Hacer, *İthâfû’l-meher*, 2/479.

^[143] Buhârî’nin yazılı kaynaklardan yararlanması bağlamında, bu istifade belli hadislerle sınırlandırılarak “Buhârî, usûlde değil mutâba’ât ve şevâhid konusunda genellikle nüshalardan rivâyette bulunuyordu.” denilmiştir (Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti*, 346).

^[144] Bk. Özkan, “Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı”, 32.

^[145] Zehebî, *Siyer*, 12/406.

Araştırmamızın ikinci kısmında ise Buhârî'nin bu yazılı kaynakları kullanımını ile ilgili bazı tespitlerde bulunmaya çalıştık. Onun *Sahîh*'ini hazırlarken yazılı kaynakları kullandığı ve bunları hocalarından bizzat işittiği veya onlara arz ettiği konusu apaçık bir durumdur. Ancak onun az da olsa semâ ve arz olmaksızın, doğrudan yazılı kaynaklardan istifade ettiği de söylenebilir. Zira malum olduğu üzere kitâbet veya münâvele yoluyla alınan hadislerde semâ veya arz söz konusu değildir. Dolayısıyla bu rivâyet yöntemlerini caiz gören Buhârî'nin *Sahîh*'inde semâ veya arz edilmemiş hadislerin bulunması da tabiidir. Nitekim onun doğrudan bazı kitaplardan hadis tahriç ettiği ilgili haberler de bu iddiamızı desteklemektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin yazılı bir nüshadan istifade etmesi onun söz konusu nüshadaki hadisleri semâ/arz etmediği anlamını taşımadığını da vurgulamamız gerekir.

Öte yandan araştırmamızda (önceki bir çalışmamızdaki tespitimizi destekler mahiyette) Buhârî'nin kendilerinden en çok hadis tahriç edip naklettiği hocaların, hadisleri yazanlar/eser sahibi olanlar olduğu görülmüştür. Lakin bundan, onun az hadis tahriç ettiği hocalarının tamamının kitap sahibi olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Zira Buhârî'nin eser sahibi olduğu halde farklı gerekçelerle az hadis naklettiği hocaları da bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- A'zamî, M. Mustafa. İlk Devir Hadis Edebiyatı. çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- A'zamî, M. Mustafa. "el-Mukaddime". el-Muvattâ'. thk. M. Mustafa el-A'zamî. 1/5-454. Abu Dabi: Müessesetü Zâyed Sultan Âli Nehyân, 2004.
- Ahmed, İmtiyâz. Delâilü't-tevsîki'l-mübekkir li's-sünne ve'l-hadîs. çev. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. Karaçi: Câmia-tü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1990.
- Âdem b. Ebî İlyâs. Ebü'l-Hasan el-Askalânî. el-İlm ve'l-hilm. thk. Âmir Hasan Sabri et-Temîmî. Bahreyn: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2015.
- Ahatlı, Erdinç - Murad, Selvi Raif. "Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi. 8/2 (2022): 1577-1613.
- Akgün, Hüseyin. "Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 16/1 (2016): 267-280.
- Akgün, Hüseyin. Hadis Rivâyet Coğrafyası. İstanbul: İFAV, 2019.
- Akgün, Hüseyin. "Hadisler Yazılmadı mı?". Siyer Yıllığı I. ed. Şaban Öz. 58-63. İstanbul: Endülüs, 2018.
- Akgün, Hüseyin, İmam Buhârî. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Albayrak, Ali. Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin. İstanbul: İFAV, 2020.
- Alhila, Nour. Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2021.
- Aslan, Muhammed İkbâl. "Fuat Sezgin'in GAS'ı Bağlamında Erken Dönem Tefsir Literatürü Hakkında Bir Değerlendirme (1-5. Asır)". Darulfunun İlahiyat, 30 (2019): 193-204.
- Aydınlı, Abdullah. Hadis İstihlâhları Sözlüğü. İstanbul: İFAV, 2013.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. Umdetü'l-Kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî. Beyrut: Dâru İh-yâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmiu's-sahîh, thk. Muhammed Zühre b. Nâsir en-Nâsir. Dâru Tav-kî'n-Necât, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. et-Târîhu'l-kebir. Haydarabad: Dâiretu'l-Meârifil-Usmâniyye, 1943.
- Çakan, İsmail Lütfî. Hadis Edebiyatı. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 1989.
- Çinici, Orhan. Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Dinçoğlu, Mehmet. Ebû Dâvûd'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu). Ankara: TDV, 2012.

- Ebû Zur'a, Abdurrahman b. Amr ed-Dimaşkî. Târîhu Ebî Zur'a ed-Dimaşkî. thk. Şükrullah b. Nimetullah el-Kücânî. Dimaşk: Mecmeu Lugatî'l-Arabiyye, 1980.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tedvîn". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Evgin, Abdülkadir. Buhârî'nin Hocası Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî ve Müsned'i. Ankara: İlahîyât, 2004.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyan, el-Ma'rîfe ve't-târîh. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Güler, Zekeriya. "Müsedded b. Müserhed", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye. thk. Ebû Abdillâh es-Sevraî ve İbrahim Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. Takyîdü'l-ilm. thk. Yûsuf el-İş. Beyrut: Dâru İhyâü's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. Târîhu Bağdâd. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Fütûh el-Mayurkî. Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs. Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye, 1966.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî en-Nemerî. et-Tekassî limâ fî'l-Muvatta min hadisi'n-Nebî (s.a.s). thk. Fâdil Yusuf Ahmed el-Âli, et-Tâhir el-Ezher Huzeyrî. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2012.
- İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. el-Kâmil fî du'afâir-ricâl. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. Târîhu Medîneti Dimaşk, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. el-Cerh ve't-ta'dîl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. Kitâbu'l-İlel. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Halid b. Abdurrahman el-Cüreyisî. Riyad: Matâbi'u'l-Humeydî, 2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl, Ahmed b. Ali. Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî. thk. Muhibbüddîn el-Hatîb. Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1959.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl, Ahmed b. Ali. İthâfü'l-mehere bi'l-fevâidü'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere. thk. Zühayr b. Nâsir en-Nâsir. Medine: Mecmeu'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafî'l-Şerîf, 1994.
- İbn Hacer Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. el-Mu'cemü'l-müfehres = Tecrid esânîdü'l-kütübü'l-meşhûre ve'l-ec-zâil-mensûre. thk. Muhammed Şekûr Meyâdîni. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. en-Nüket alâ kitâbi İbn Salâh. thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1984.
- İbn Hacer Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali. Tehzîbü't-Tehzîb. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî. Kitâbü's-Sikât. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak el-Abdî. Esâmî meşâyihi'l-İmâmî'l-Buhârî. thk. Nazar Muhammed el-Fâreyâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. el-Muvatta', thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed. Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî. thk. Abdullah el-Leysî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1987.
- Keskin, Yusuf Ziyâ. "Buhârî'nin et-Târîhul-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler". Marife: Dini Araştırmalar Dergisi, 3/2 (2003), 103-120.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû'l-Feyz. er-Risâletü'l-müstatrafe li-beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerrefe, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2000.
- Kirmânî Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Yusuf. el-Kevâkibu'd-derâfi fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981.
- Köse, Saffet. "İbn Vehb". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. İkmâlû Tehzîbi'l-kemâl fî esmâir-ricâl. thk. Âdil b. Muhammed ve Üsâme b. İbrahim. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2001.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. Şerhu Süneni İbn Mâce. Mekke: Mektebetü'l-Bâz, 1999.
- Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî, Ebû Abdillâh. Hadîsu Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî. thk. Mis'ad Abdülhumeyd Muhammed es-Sa'denî. Riyad: Advâü's-Selef, 1998.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc Ebû'l-Huseyn. el-Câmi'u's-şâhîh, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.

- Özafşar, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebu Hamza Nüşhası". Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 17/32 (2012): 1-37.
- Polat, Salahattin. "Münâvele", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2021.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân. el-Muhaddisu'l-fâsil beyne râvi ve'l-vâ'î, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Robson, James. "Hadisin Tedvin ve Tasnifi". çev. Musa Erkaya. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12/1 (2007): 119-133.
- Sağâni, Ebû'l-Fedâil Radiyyüddîn Hasan b. Muhammed. Esâmî şüyûhi'l-Buhârî ve künâhum ve ensâbuhum ve tevârihu vefeyâtihim ve esâmî men ravav anhum ve künâhum ve ensâbuhum. thk. Hüseyin Selmân Mehdî. Dimaşk: Dâru'l-Kemâlî'l-Müttehîde, 2016.
- Schoeler, Gregor. İslâm'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Schoeler, Gregor. "Sözlü Tora ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon/Mündliche Thora und Hadit: Übertlieferung, Schreibverbot, Redaktion". çev. Hüseyin Akgün. HTD, 6/1 (2008), 135-173.
- Sezgin, M. Fuad. Buhârî'nin Kaynakları. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Sezgin, Fuat. Geschichte des Arabischen Schrifttums: Qur'anwissenchaften, hadith, geschichte, fiqh, dogmatik, mystik. Leiden: E.J. Brill, 1967.
- Sezgin, M. Fuad. "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'rmer B. Râşid'in "Câmi'i". Türkiye Mecmuası, 12 (1955), 115-134.
- Snobar, Ahmad. "Merhaletü't-tedvini'r-resmî: Dîrâse fî i'âdeti't-te'rîhi merâhili kitâbeti'l-hadis i'timâden alâ ilmi'l-ilel". Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 20 (2021): 195-225.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Ali b. Medîni", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/411. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sprenger, Aloys. "Ueber den Traditionswesens bei den Arabern", ZDMG, 10 (1856): 1-17.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. Tedrîbu'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî. thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1994.
- Şeserî, Sa'd b. Nâsır b. Abdullah el-Azîz, "Mukaddime", el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1998.
- Tatlı, Mustafa. Tâbiun Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2021.
- Tekin, Dilek. Yazılı Şifahî Rivâyet Bağlamında Müslim'in Eser Sahibi Hocalarından Rivâyetleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2015.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye. thk. Seyyid b. Abbas el-Celîmî. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1993.
- Yücel, Ahmet. Hadis Tarihi. İstanbul: İFAV, 61. Basım, 2021.
- Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılı Rivâyeti ve İmla Geleneği". Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler 30 Nisan-1 Mayıs 2011. ed. Muhittin Düzenli. 37-48. Çankırı: Çankırı Belediyesi, 2011.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn. Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdîr-ricâl. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf. Şerhü'z-Zürkânî alâ Muvatta' el-İmâm Mâlik. thk. Tâha Abdurraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü's-Sekâfiyyeti'd-Dîniyye, 2003.